

Юрій Олійник

Документи ДАХМО як джерело дослідження гітлерівського окупаційного режиму в Хмельницькій області

Розсекречення документів, які зберігаються в архівних установах України сприяло активізації досліджень істориками заборонених радянською ідеологією тем, до яких слід віднести і події періоду окупації. За останнє десятиріччя дослідники в науковий обіг ввели сотні невідомих документів. Археографічна спадщина поповнилася довідниками фондів періоду гітлерівської окупації, оглядами джерел [1], [2]. Однак архівісти та історики уникнули регіонального дослідження питань збору, упорядкування та формування документів періоду окупації, а також опису їх складу та змісту. Тому нашою метою є з'ясування процесу формування фондів періоду окупації та спроба розширити відомості про їх кількість та зміст.

Друга світова та її складова Велика Вітчизняна війни були одними з найжахливіших по кількості злочинів і злодіянь та найдраматичніших по перебігу подій воєн в історії людства. Дослідження подій 63 річної давності стало можливим завдяки невтомній праці архівістів, які з перших днів війни почали зберігати документи воєнної доби. Передбачаючи значущість документів окупаційного періоду та війни для країни письменники, історики: В. В. Максаков, П. Г. Софінов та О. М. Толстой виступили в 1943р. перед радянськими та партійними з ініціативою створення архіву Великої Вітчизняної війни. Їх ідею в цьому ж році підтримали на конференції історики-архівісти. Однак, через політичні догми єдиного архівного центру по збереженню документів війни та окупації влада не дозволила створити. Архівні документи цього періоду було розпорошено по центральних, галузевих та обласних архівах.

Архівні установи через окупацію країни гітлерівцями, їх евакуацію в республіки Середньої Азії фондували переважно офіційні матеріали та звіти командирів партизанських загонів. В міру звільнення території України від гітлерівських загарбників, працівники архівних установ розпочали збір документів періоду нацистської окупації, яка в різних регіонах республіки тривала з 1941 по 1944 рр.

У інтенсивному зборі, формуванні та упорядкуванні архівних документів пережитої країною війни, були зацікавлені не тільки науковці, але й радянсько-партійні органи та спецслужби. Адже вони містили чимало компрометуючої інформації та підтвердження складу злочину на

осіб, які працювали в установах німецької цивільної адміністрації, органах української допоміжної влади, „Просвітах”, в засобах масової інформації та у поліції. Перераховані верстви населення Комуністична партія віднесла до зрадників Батьківщини на яких по закінченню війни очікувало суворе покарання, тому без негайного впорядкування документів та їх формування у фонди, непокараними могли залишитися чимало зрадників. Поділ суспільства на „своїх” та „чужих” з якими бореться влада, на думку російського історика-архівіста Т. Хорхордіна, призвів до закриття та засекречення на довгі десятиріччя одного з найпотужніших документальних масивів – окупаційного. Таким чином, радянська влада через заборону, приховала від дослідників близько 1млн справ окупаційного періоду, які зберігалися у спецфондах центральних та обласних державних архівах України [3,10].

Радянська історична наука в такий спосіб майже на п'ятдесят років зосередила головну увагу дослідників на темах про руйнування, звірства та злодіяння окупантів, радянський рух опору на території України.

Не менш вагомою причиною впорядкування документів періоду нацистської окупації була потреба радянської пропаганди у формуванні нового ідеологічного міфу про події періоду Великої Вітчизняної війни, який вона розпочала створювати ще в ході війни. Він успішно замінив міф „Великої Жовтневої революції”. Канадський історик українського походження Р.Сербин вважає, що міф „Великої Вітчизняної війни” став головним консолідуючим міфом радянської держави та об'єднуючим культом радянського народу [4, 6].

Зібрання документів окупаційного періоду на територіях, що перебували під гітлерівськими загарбниками узаконила та вивела в ранг першочергових постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 31 квітня 1944р. „Про заходи по створенню документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни та упорядкуванню архівного господарства УРСР” [5, 2]. Виконуючи розпорядження уряду, партії та правоохоронних органів, місцева влада активно включилася в кампанію по збору документів окупаційного періоду. Так, одним з перших рішень новоствореного Кам'янець-Подільського обласного виконавчого комітету депутатів трудящих було рішення „Про зібрання та зберігання документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти німецьких окупантів” [6, 494]. Депутати обласної ради зобов'язали керівників установ, організацій, підприємств, міські, районні, сільські ради збирати документи, які залишилися від органів німецької цивільної влади і української допоміжної адміністрації та передавати їх на зберігання архівам. За невиконання рішення та за знищення документів

на порушників очікували адміністративні покарання.

Які ж види та типи документів радянська влада внесла до розряду окупаційних? Зібранню підлягали всі без виключення діловодні документи установ, організацій та підприємств; всі види листів; видання нацистської пропаганди: плакати, фотографії, фото-, кіноплівки та негативи [7, 6].

Завдання по впорядкуванню та формуванню документів у фонди на території області було покладено на співробітників обласного архіву. Працівники районних та міських архівних установ виявляли, збирали та довозили документи в обласний архів.

Працівники Кам'янець-Подільського обласного архіву крім впорядкування документів проводили їх виявлення. Так, з квітня по грудень 1944р. ними зібрано на вулицях, подвір'ях та на смітниках м. Кам'янець-Подільського 85 кг документів. Вони мали наступний вигляд „...порваної, залитої мінеральними мастилами та дощами паперової маси” [8, 219].

Плідно архівісти по збору та впорядкуванню окупаційних фондів працювали в 1945р. Ними було систематизовано 4377 одиниць зберігання документів періоду війни. За звітний період обласний архів прийняв від установ, організацій та підприємств для систематизації наступний об'єм документів: Демшинської сільської управи – 33 од.зб.; Проскурівського (1791 од.зб.) та Шепетівського (180 кг) міських архівів; військових шпиталів (2466 од.зб.) [9, 8].

В цьому ж році в обласний архів було привезено додатково з Шепетівського району та м.Шепетівки ще 2432 одиниць зберігання документів окупаційного періоду, які перебували в розсіпі [10,16].

Роботу банківських установ, які окупанти активно використовували в економічному пограбуванні представляють здані Кам'янець-Подільським відділенням держбанку 69 од. документів банків та кас, з них за 1941р. – 1 одиниця зберігання; за 1942р. – 46; за 1943р. – 22 [11, 16].

Архівісти направляли свої зусилля також на збір нацистської пропаганди: листівок, газет, книг, що друкувалися або завозилися в регіон в роки окупації. Лише протягом 1945 р. було зібрано 834 номери газет на українській та російській мовах, що склало 34 назви газет та 28 номерів німецькомовних періодичних видань (915 назв); 115 назв різного виду нацистської друкарської пропаганди (286 примірників на російській та українській мовах); 34 назви книг (51 примірник).

Не обминули архівісти тематики оstarбайтерів. З метою накопичення джерельної бази ними в 1945р. зібрано на території області в осіб, що прибули з фашистської неволі 19757 листів та 832 спогади [12,9].

Крім документів на паперовій основі архівісти взяли на зберігання 211 фотографій періоду нацистської окупації [13,9].

Кам'янець-Подільський обласний виконавчий комітет депутатів трудящих постійно тримав на контролі питання впорядкування документів цього періоду та через рішення не раз наголошував нерадивим керівникам про „...важливість збереження документального масиву періоду Великої Вітчизняної війни” [14, 401].

Процес зібрання документів окупаційного періоду розтягнувся у часі і тривав також у 1946-1948 рр. Так, в 1947 р. архівісти переглянули, упорядкували та оформили наступні фонди: районні управи: Шепетівська (476 од.зб.), Старокостянтинівська (12 од.зб.), Михалпільська (2 од.зб.); Проскурівська міська управа (54 од.зб.); п'ять фондів сільських та районних споживчих товариств (21 од.зб.); дев'ять фондів лікарень та амбулаторій (56 од.зб.); Шепетівське інспекторське лісове управління (97 од.зб.); 32 фонди сільських управ (51 од.зб.); окружні управи: Шепетівська (22 од.зб.), Дунаєвецька (1 од.зб.); гебітскомісаріати: Старокостянтинівський (97 од.зб.), Шепетівський (162 од.зб.); шість фондів допоміжної поліції (7 од.зб.); 13 дрібних фондів (52 од.зб.); Кам'янець-Подільська пожежна команда; українська допоміжна управа Поділля 29 од.зб.). Всього в 1947 р. архівістами Хмельниччини було опрацьовано 42051 од.зб. документів окупаційного періоду [15, 3].

Систематизація окупаційних документів у фонди надала можливість архівістам взяти на облік та скласти в 1947 р. картки на 7752 осіб запідозрених у співпраці з гітлерівцями в таких галузях: співробітники каральних та розвідувальних органів – 1439 осіб; старости сільуправ та керівники громадських господарств – 603 особи; секретарі міських та районних управ – 1247 осіб; співробітники українських установ та підприємств – 1983 особи; співробітники німецької цивільної адміністрації – 427 осіб; фольксдойче – 163 особи; духовенство – 48 осіб тощо [16,3].

Титанічна праця архівістів по збору та опрацюванню документів окупаційного періоду принесла плідні результати. Так, в 1948р. на зберіганні у секретному відділі Кам'янець-Подільського обласного архіву перебувало вже 195 фондів періоду нацистської окупації загальною кількістю 7237 одиниць зберігання, з них систематизованих та описаних 193 фонди (5448 одиниць зберігання) та два фонди (1789 одиниць зберігання) неописаних.

Працівники обласного архіву прийняли в цьому ж році 60 кг документів розсипу періоду нацистської окупації краю на німецькій мові.

Крім того архівні фонди поповнилися 89 спогадами громадян, що повернулися з фашистської неволі та 575 учнівськими творами на

тематику нацистської окупації краю [17,3].

Від правоохоронних органів в обласний архів передано на зберігання 94 списки-довідники на осіб, що працювали в органах окупаційної влади та 23 списки підприємств, установ та організацій, які діяли в роки нацистської окупації.

Упорядковані архівні документи, книги, періодичні видання, пропагандистські листівки при необхідності передавалися обласним архівом правоохоронним установам та в управління державними архівами НКВС УРСР. Так, в 1945р. обласним архівом відповідно до розпорядження НКВС УРСР в управління державними архівами НКВС УРСР було передано періодичні видання ОУН: „Голос”, „Нове слово”, „Зоря” [18,7].

Таким чином, натхненна та самовіддана праця архівістів далеких 40-х років ХХ ст. принесла плідні результати. В Державному архіві Хмельницької області на даний час зберігається 313 фондів періоду окупації, з них 310 – фонди органів німецького цивільного управління та української допоміжної адміністрації, організацій, підприємств, які здійснювали окупаційний режим або працювали під контролем окупаційної влади; один фонд репрезентує радянський партизанський рух; один – надзвичайну комісію по встановленню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників державним установам, організаціям та підприємствам, а також громадянам; один – представляє колекційні зібрання архіву.

Розсекречення документів в тому числі і періоду окупації розпочалося відповідно до рішення колегії Головархіву України від 18.05.1989р. “Про роботу держархівів республіки про розширення доступу до документів ДАФ СРСР”. За період 1991-1993рр. архівістами передано на загальне зберігання 101130 од.зб. (439 фондів) та 66 підшивок періодичних видань часів окупації.

Розсекречення документів періоду окупації в архіві тривало аж до 2002 р.

Крім того в 90-х роках в архів управлінням УСБУ в Хмельницькій області передано понад 218 тис. фільтраційних справ на подолян-остарбайтерів.

Фонди окупаційного періоду поділяються на такі групи фондів: органи німецької цивільної влади – генеральний комісаріат Волині-Поділля, гебітскомісаріати; органи української допоміжної адміністрації – окружні, районні, волосні та сільські управи, громадські господарства та фонди інших установ і організацій.

Найвищим органом німецької цивільної адміністрації документи якої зберігаються в облархіві є фонд “Генеральний комісаріат Волині-

Поділля”. Однак, в ньому зберігається лише один документ. Слід зазначити, що згаданий фонд краще представлений у Центральному державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВОУ).

Документи органів німецької цивільної влади репрезентують фонди гебітскомісаріатів. Нажаль з дев'яти гебітскомісаріатів, які діяли на території області, документально представлені лише п'ять: Кам'янець-Подільський (Р-418), Летичівський (Р-3014), Проскурівський (Р-2146), Старокостянтинівський (Р-4119) та Шепетівський (Р-420). Роботу інших чотирьох: Дунаєвецького, Ярмолинецького, Антонінського, Заславського (Ізяславського) науковці дослідити не зможуть. Використавши порівняльний метод, можна відтворити лише адміністративну вертикаль та штатний розпис.

Інформаційно насиченим є фонд Шепетівського гебітскомісаріату (222од.зб.). Оскільки гебітскомісаріати були органами німецької цивільної влади, то частина документів велася німецькою мовою, що ускладнює їх дослідження. У фонді зберігаються документи, які відображають заходи німецької цивільної влади щодо втілення в життя планів депортації цивільного населення у німецьку неволю, пограбування колективних та індивідуальних господарств через накладання на них непосильних контингентів, податків та штрафів; статистичні дані про склад, чисельність та рух населення в межах гебіту; статистичні дані про відновлення та роботу закладів освіти Шепетівського району.

Документний масив цих органів містить також чималу кількість особових справ педагогів, списки вчителів, фольксдойче, військовополонених, медпрацівників, працівників та службовців установ, підприємств, організацій.

Гітлерівські загарбники з пропагандистських міркувань дозволили роботу органів українського місцевого самоврядування. У своїй діяльності вони керувалися, наказами, розпорядженнями органів німецької цивільної влади та їм підпорядковувалися. В Державному архіві Хмельницької області вони представлені фондами 4 окружних, 6 міських, 22 районних, 10 волосних та 101 сільських управ.

За кількістю документів та по цінності інформації затребуваними дослідниками є наступні фонди: Шепетівська окружна управа (Р-425, 560 од.зб.), Кам'янець-Подільська міська управа (Р-434, 2081 од.зб.) та Кам'янець-Подільська районна управа (Р-426, 250 од.зб.). Документи органів місцевого самоврядування в повному обсязі характеризують мету, завдання та шляхи реалізації гітлерівцями колоніальних планів та участь українських органів влади у їх здійсненні.

Крім розпоряджень, наказів, інструкцій фонди багаті на особові справи, анкети, характеристики, автобіографії працівників, службовців та

керівників місцевих органів влади.

Соціальну політику цивільної влади відображають бухгалтерські документи на виплату зарплати робітникам, службовцям, працівникам підприємств, установ та організацій, а також заяви про надання матеріальної допомоги. Політику винищення населення підтверджують списки комсомольців, військовополонених та комуністів, які проживали у регіоні, а також перепис єврейського населення. Залучення населення до обов'язкової праці та трудової повинності – списки жителів мобілізованих на роботи у Німеччину, Київщину та Західну Україну, а також списки спеціалістів в розрізі населених пунктів Славутського та Антонінського районів.

Чільне місце в загарбницьких планах нацистів посідало сільське господарство України. Пограбування колишніх колгоспів та перетворення села в економічного банкрута відображають 87 фондів громадських господарств. Нищення подільського села підтверджують численні розпорядження, зобов'язання населення щодо здачі податків.

На території області гітлерівський режим допомагала втілювати розгалужена сітка карально-репресивних органів влади: поліцейських підрозділів та судових установ. Українська допоміжна поліція в архіві представлена дев'ятьма фондами, які містять списки шуцманів, протоколи засідань працівників поліції, тижневі звіти поліцаїв, їх особові справи та характеристики.

Судові функції на території області здійснювали суди, які працювали відповідно до приписів німецького законодавства. Гітлерівці докорінно змінили радянську судову систему, створивши суди нового типу. Судові установи представлені десятьма фондами, які зберігають реєстри карних справ мирового та присяжного судді Солобковецького району за 1942 р., судові кримінальні та цивільні справи заведені на жителів області за 1942-1944 рр., а також листування по питанню накладення адміністративного стягнення на громадян.

Гітлерівські загарбники активно грабували лісове господарство краю, для цього вони радянські лісгоспи реорганізували у надлісництва, які підпорядковувалися керівництву гебітскомісаріату. В архіві зберігаються фонди 15-ти надлісництв. Документи цих установ містять розпорядження рейхскомісаря “України” Е.Коха, генерального комісара Волині-Поділля Шене про вивезення лісу, інформаційні повідомлення про хід виконання планів заготівлі лісу та лісоматеріалів тощо.

Робота закладів охорони здоров'я представлена 11 фондами лікарень та медпунктів.

Освітні заклади області репрезентовані п'ятьма фондами: Кам'янець-Подільською чоловічою та жіночою гімназіями, Проскурівською

школою №1, 3 та Кам'янець-Подільською торговельною школою. Навчальний процес цих установ відображено наступними документами: кошторисами витрат, класними журналами обліку успішності та відвідування тощо.

Фонди окупаційного період змістовно доповнюють періодичні видання, які зберігаються у бібліотеці архіву: „Подільнин” (орган Кам'янець-Подільського окружного комісаріату), редактор Корбутяк; „Український голос” (часопис для міста та села), редактор О.Кравчук., відповідальний редактор М.Ліщинський; „Нове життя” (орган Старокостянтинівської окружної управи), редактор Д.Шуляк, „Вісті”(орган Миньковецької районної ради), редактор Л.Карандашов, „Світлий промінь”(орган Антонінського повіту), редактор К. Боярчук, „Вірним шляхом” (орган Ярмолинецького окружного комісаріату), редактор С. Савицький; „Лятичівські вісті”, редактор В.Бачинський, „Урядові Дунаєвські вісті” (орган Дунаєвського гебітскомісаріату), редактор К. Білецький.

Слід зазначити, що всі періодичні видання були україномовними.

Роздрібна ціна номера газет в кожному гебіті була різною: номер „Вістей” коштував 20 коп., „Лятичівських вістей” – 1 крб., „Український голос” коштував 80 коп., „Нове життя” – 30 коп., „Подільнин” – 60 коп., а в серпні 1942р. – 1,50 коп.

Газети виходили з періодичністю раз, а „Подільнин” – двічі на тиждень, різним накладом. Найбільший наклад мала газета „Український голос”. Він сягав 13 тисяч примірників. Перший номер газети надруковано накладом 10 тис. примірників [19,4].

Титульний листок газет містив заголовок українською мовою та переклад німецькою. Під ним друкувалася черговість виходу газети, адреса редакції, номер газети та рік видання. Із всіх газетних видань оригінально оформленими були лише номери „Нового життя” (часопис Старокостянтинівської окружної управи). З 1941 по березень 1942 рр. в заголовку містився зліва відтиск німецької свастики, а зправа - українського тризуба, між ними розміщувалася назва газети. Над заголовком друкувався надпис „З нами бог” та „Слава Україні” [20,4].

Періодичні видання розповсюджувалися шляхом передплати по пошті та через вільну торгівлю в друкарнях редакцій та в кіосках. Передплата „Українського голосу” в серпні 1942 р. складала 8 крб. на місяць.

Таким чином, зібрання та упорядкування документів окупаційного періоду розпочалося з перших днів звільнення області від гітлерівських загарбників. Органи радянської влади приділили цьому питанню значну увагу. За невиконання урядових розпоряджень на

порушників очікували адміністративні стягнення. Архівісти області протягом декількох повоєнних років зібрали та сформува­ли 313 фондів періоду окупації. Однак їх інтенсивне вивчення та опрацювання науковцями, дослідниками через ідеологічну заборону було недоступне. Розсекречення документів розпочалося з 1989 р. На даний час розсекречено всі 313 фондів періоду окупації та газетний матеріал, які активно використовуються дослідниками для написання наукових робіт та вивчення історії краю.

-
1. Державні архіви Хмельницької області: Путівник. Видання друге перероблене і доповнене /за ред. П.Я.Слободянюка. – Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 2001. – 473с.
 2. Архіви окупації 1941-1944 /упоряд.Н.Маковська.–К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. -870с.
 3. Там само – С.10.
 4. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам’яті //Український історичний журнал.– 2004. –№5. –С.6.
 5. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). –Ф.Р-1530. –Оп.2. – Спр.15. –Арк.2.
 6. Там само. – Ф.Р.1211. –Оп.1. –Спр.301. – Арк.494.
 7. Там само. – Ф.Р1583.– Оп.1. –Спр.1. – Арк.6.
 8. Цит.за: Олійник Ю.В. Фонди німецьких цивільних органів влади як джерело вивчення нацистського окупаційного режиму на Хмельниччині: Літопис Хмельниччини – 2007: Краєзнавчий збірник. /ред.рада: Л.В.Баженов, О.М. Брицька, С.Е.Баженова –Хмельницький, 2007. – С.219.
 9. ДАХМО. – Ф.Р.1530.– Оп.5. – Спр.2. – Арк.8.
 10. Там само. –Ф.Р.1583.– Оп.2. – Спр.15. – Арк.16.
 11. Там само.–Арк.16.
 12. Там само. –Спр.2. –Арк.9.
 13. Там само. –Спр.2. –Арк.9.
 14. Там само.–Ф.Р.338. –Оп.15. –Спр.338. –Арк.307.
 15. Там само.–Ф.Р.1530. –Оп 5. –Спр.7. –Арк.3.
 16. Там само.– Спр.7. –Арк.3.
 17. Там само.–Арк.3.
 18. Там само. – Ф.Р.1530. –Оп.2. –Спр.15. –Арк.7.
 19. Український голос.– 1942.–13 вересня. – Арк.4.
 20. Нове життя.–1941.–18 листопада.– Арк.4.